

ПРАКТИКИ ЗВІЛЬНЕННЯ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

Історія останніх, як мінімум трьох, століть рясніє прикладами боротьби за свободу. Інколи доходить до того, що борці за свободу навіть б'ються один з іншим і питання про те, хто саме з них насправді захищає свободу, зазвичай знімається з розгляду як антинаукове, як вотчина політиків, ідеологів і просто демагогів. Хоча з огляду на здоровий глузд напрошується висновок, що антинаукових явищ у світі немає, а є антинаукові до них підходи. Звідси і виникає бажання відшукати науковий підхід до питання, що ж таке свобода, звільнення, за які борються, яким чином їх можна досягти і як слід їх аналізувати.

Почнемо з того, як ми розуміємо використовуваний термін “звільнення”. Значення само цього слова, поза сумнівом, має на меті досягнення в якийсь спосіб свободи. Однак, щоб конкретизувати це поняття, слід визначити зміст поняття “свобода”. У філософській енциклопедії її тлумачать як “усвідомлену необхідність і дії людини відповідно до своїх знань, можливостей і здатність вибору в своїх діях” [5, 559]. Дане визначення не можна назвати прийнятним для нашого розгляду, оскільки в ньому наявне ототожнення свободи і доцільності, тобто свобода в ідеалі – це лише грамотний підбір найкращого шляху для життєдіяльності. Один із шляхів завжди є об'єктивно найбільш доцільним і плідним. Достатньо лише виявити його і мати його відкритим – це і є свобода, якої ми потребуємо. Що ж до вибору, то наведене визначення засвідчує, що потрібна не *можливість* вибору, а *здатність* до вибору, тобто достатній ступінь зрілості, щоб уміти відрізнити більш доцільне від менш доцільного. Але, як відзначив Ісайя Берлін, “все є те, що є: свобода є свобода; вона не може бути рівністю, чесністю, справедливістю, культурою, людським щастям або спокійною совістю” [1, 22]. Від себе додамо, що і доцільністю також. Щоб не змішувати поняття, спробуємо розглянути свободу лише як свободу, не ототожнюючи її з чим-небудь іншим. Тому як робоче визначення терміну “свобода” використовуватимемо таке: свобода є проект соціального устрою, мислимого як той, що дає можливість представникам усіх або деяких соціальних груп вести діяльність відповідно до їх інтересів. Дане поняття може містити різний конкретний зміст залежно від історичної епохи і соціального стану індивідів і груп, що висувають даний проект. Ставлячи за мету розглянути різні типи практик звільнення (тобто соціально значущих способів досягнення свободи), візьмемо за аксіому право на існування всіх проектів свободи, а не якогось одного, і виходитимемо з того, що суб'єктом цілепокладання в питаннях свободи є соціальна група. Кожна така група може висувати свій проект свободи і свої практики його реалізації. А ми їх розглядатимемо і аналізуватимемо, не вдаючись до оцінювальних думок.

Оскільки свобода є проект певного соціального устрою, то *практика звільнення* – це спільні дії групи людей з досягнення бажаного соціального устрою, засновані на схожому його розумінні.

Щоб зрозуміти, чому саме в цьому значенні вживатиметься далі термін “практика звільнення”, розглянемо кілька важливих питань.

1. Чи правомірно використовувати термін “практика” щодо діяльності з досягнення звільнення?
2. Якщо так, то які саме практики відповідають категорії “практика звільнення”?
3. Які з практик звільнення мають соціальний характер?

За визначенням, *практика* – це доцільна і цілеспрямована діяльність; це діяльність, яку суб'єкт здійснює заради досягнення певної, наперед визначеної мети. Практика має суспільно-історичний характер і залежить від рівня розвитку суспільства, його соціально-класової структури [2]. Скористаймося даним вище попереднім визначенням практики звільнення, а саме – як спільної дії групи людей з досягнення бажаного соціального устрою, заснованої на схожому його розумінні, тобто за допомогою проекту. А проект – це констатація наявної ситуації як неприйнятної, бажання її змінити, а також уявлення про ту соціальну реальність, яка має змінити ту, яка існує [3, 113]. Визначення практики звільнення цілком відповідає поданому визначенню практики. Так, це є доцільна і цілеспрямована діяльність; це діяльність, яку суб'єкт (соціальна група) здійснює заради певної, наперед визначеної мети (проект). І, безперечно, практика звільнення має суспільно-історичний характер і залежить від рівня розвитку суспільства, його соціально-класової структури. Це засвідчує, що практики звільнення є одним із різновидів людської практики.

Визначимо, до якого саме різновиду практик вона належить. Якщо виходити з наведеного визначення практик звільнення, то будь-яка дія людини, яка має намір змінити один стан речей на визначений інший (якого в реальності ще не існує, але він вже є в думках носія цього наміру), є практикою звільнення – практикою звільнення від небажаної ситуації. У найширшому значенні розуміємо це в такий спосіб. Будь-яка спроба щось змінити в наперед визначеному напрямі є практикою звільнення. Будь-яке накопичення знань, будь-яка перемога над стихійними силами природи, над хижаками і хвороботворними мікроорганізмами є, звичайно, практикою звільнення людства. Згідно з Ж.-П. Сартром, “кожна людина негативно визначається через безліч можливостей, які для неї неможливі, тобто через більш-менш закриті майбутні” [3, 117]. Все, чого людина не може, це є закриті можливості, обмеження свободи. Проте поняття закритих можливостей містить у собі два різні аспекти: можливості, закриті для всіх, і можливості, закриті для деяких. Відкриття шляхом наукового прогресу можливостей, раніше закритих для всіх (літати в космос, говорити по безпроводному телефону тощо) – це одне. Відкриття можливостей, закритих для деяких через природні причини (“Якщо я не здатний стрибнути вище за десять футів, або не можу читати через сліпоту, або марно намагаюся зрозуміти найбільш темні місця у Гегеля, то було б дивним говорити, що цією мірою я піддаюся поневоленню або примусу” [1, 20]) – це інше. А от відкриття можливостей, раніше закритих для одних людей через дії інших людей – це вже третє. Розгляд одразу всіх цих випадків представляється занадто широким полем для дослідження, тому звузимо його для себе, виділивши розуміння практики звільнення як соціальної практики, коли людям заважають бути вільними не сили природи, а інші люди, тобто розглянемо лише третій випадок із трьох, зазначених вище. “Зазвичай говорять, що людина вільна тією мірою, якою ніхто: ні інша людина, ні група людей — не перешкоджає її діям. Якщо інші люди не дають мені можливості зробити те, що інакше я міг би зробити, то цією мірою я скований; якщо через дії інших людей згадана сфера стискається, зменшуючись далі відомої межі, то про мене можна сказати, що я перебуваю у стані примусу і, можливо, навіть поневолення. Примус має своєю передумовою навмисне вторгнення інших людей у сферу, де інакше я міг би діяти без перешкод” [1, 20]. Тобто виключимо з нашого розгляду випадки, коли людям (усім або деяким) заважають бути вільними не дії інших людей, а природні обмеження. Отже, боротьба проти таких природних обмежень (шляхом розвитку медицини, освіти, техніки та ін.) не буде розглянута в даній роботі, оскільки виходить за межі згаданого вузького розуміння, що, однак, не заперечує їхній статус як практик звільнення.

Соціальна практика за визначенням є різновидом практики, в процесі якої конкретно історичний суб'єкт, впливаючи на систему суспільних відносин, змінює суспільство і розвивається сам [4]. Знову зіставивши поняття практики звільнення з поданим визначенням соціальної практики, відзначимо їх відповідність, а отже визначимо, що

практики звільнення є практиками соціальними – оскільки і у випадку з практиками звільнення конкретно історичний суб'єкт (соціальна група), впливаючи на систему суспільних відносин, змінює суспільство (шляхом створення і реалізації проекту) і розвивається сам. Оскільки об'єктом соціальної практики є місце великих груп людей у суспільстві, їх інтереси, характер взаємодії з іншими соціальними групами [4], і оскільки зазначене є об'єктом також і практик звільнення, на перетворення яких спрямовані проекти звільнення, то остаточно доходимо висновку, що практики звільнення є не що інше, як різновид соціальних практик. У цьому контексті не підлягає сумніву те, що практики звільнення неможливі поза соціумом і повинні бути спрямовані виключно проти небажаної ситуації в соціумі, бо без цього така практика втратила б свій соціальний характер і, відповідно, вийшла б за межі висунутого у нашій праці визначення практики звільнення.

Відкоректувавши попереднє визначення практик звільнення з урахуванням визначення практики, отримуємо чіткіше визначення практик звільнення, а саме: *практикою звільнення* є доцільна і цілеспрямована діяльність, яку суб'єкт (соціальна група) здійснює заради переходу від однієї (небажаної) до іншої (бажаної) соціальної реальності за допомогою проекту.

Вище ми з'ясували, що практикою звільнення є перехід від однієї реальності до іншої за допомогою проекту майбутніх змін, і що соціальної значущості цей проект набуває лише тоді, коли його носієм стає не окремих індивід, а певна соціальна група. Тобто, щоб вважати певну практику практикою звільнення, вона має відповідати трьом вимогам. По-перше, вона має бути спрямованою проти деякої соціальної реальності, що визнана певною соціальною групою (або групами) як небажана. По-друге, вона має містити у собі проект – задум тієї бажаної реальності, яку ця соціальна група (або групи) має намір створити. І, по-третє, щоб проект мав соціальний характер, носієм його має бути саме соціальна група.

Розгляньмо класифікації типів визвольних практик. Ключовим критерієм для такої класифікації є підхід до розуміння загрози свободі: з якого боку вона виходить? Вирізнимо два діаметрально протилежних підходи: вона (загроза) виходить або від сьогодення, або від майбутнього. У першому випадку осмислення шляху до звільнення відбувається приблизно у такий спосіб: існуюче суспільство недосконале, відносини між людьми побудовані невірно, внаслідок чого існують певні категорії людей, які позбавлені свободи. Вони змушені жертвувати своїми інтересами (цілком або частково), внаслідок чого зазнають страждань. Отже, слід задумати проект такого устрою, який не мав би вад нинішнього, зібрати людей, зацікавлених у побудові такого устрою, і спільними зусиллями змінити існуюче суспільство. Обмеженням свободи в даному розумінні вбачається існуючий устрій, а звільненням – його здолання (в усіх або деяких сферах) і внесення у нього інновацій, згідно із задуманим проектом. Простіше кажучи, несвобода тут – це те, що є нині, а свобода – те, що прийде йому на зміну завдяки нашим зусиллям.

Згідно з другим розумінням загрози свободі (за якого її вбачають у майбутніх, але ще не втілених, нововведеннях), міркування будується таким чином. Нинішній суспільний устрій, можливо, і має певні недоліки, але цілком дає можливість всім або майже всім своїм членам провадити діяльність згідно зі своїми інтересами. Отже, свободу ми вже маємо, однак є певні особи, які бажають зусиллями ззовні або зсередини змінити наш суспільний устрій і позбавити нас наявної свободи або урізати її. Тобто нашим проектом свободи буде збереження існуючого устрою і недопущення небажаних нововведень, а наша діяльність з реалізації цього проекту буде нашою практикою звільнення. Свобода в даному випадку вбачається в існуючому устрої, а обмеження її – у тому, що може прийти йому на зміну завдяки зусиллям певних осіб.

Неважко помітити, що ці два дзеркально протилежні розуміння свободи і несвободи можуть легко уживатися в межах одного соціуму, тільки носієм першого будуть його неповноправні і дискриміновані прошарки, а другого – повноправні і привілейовані.

Дії, які впливають із першого розуміння свободи (боротьба проти наявного заради задуманого), назвемо *практиками перетворення*, а ті, що впливають з другого типу (боротьба проти кимсь задуманого заради наявного) – *практиками збереження*. Це – два великі базові типи нашої класифікації практик звільнення.

Подальше розмежування цих великих типів здійснимо за критерієм тих методів, які застосовуються борцями за свободу. Тут можливе вирізнення багатьох варіантів, ми ж зупинимося на таких. У великому типі практик збереження вирізнімо два менші типи: власне практики збереження і практики відходу. *Практики відходу* мають місце у тих випадках, коли соціальній групі не вдалося запобігти зміні відносин в її суспільстві агресорами ззовні або реформаторами (чи революціонерами) зсередини. Щоб здійснити практику відходу, ця група має висунути проект збереження колишніх порядків ціною зміни соціального оточення і переміститися на інші території заради збереження колишнього устрою. Це практикували в історії людства, з одного боку, племена, які вирушали на нові землі, щоб не бути підкореними більш сильними племенами (у цьому випадку пригадаймо племена індіанців, австралійських аборигенів, що вирушали зі своїх земель углиб континенту, аби не потрапити в ярмо колонізаторам, а також чимало схожих випадків більш ранніх епох), а з іншого – релігійні секти, які тікали від гонінь на околиці і в колонії (старообрядці в Російській імперії, пуритани в Британії, гугеноти у Франції, несториане у Візантійській імперії та ін.).

Другий малий тип практик збереження назвемо *власне практиками збереження*. У цьому випадку соціальна група висуває проект збереження існуючого устрою без зміни території розташування (або внаслідок неможливості такої зміни). У цьому малому типі можна вирізнити низку типів ще меншого порядку – підтипів. Це можна зробити за різними критеріями: за мірою застосування насильства, за тим, яку загрозу вони долають – зовнішню чи внутрішню тощо. Ми вирізнімо їх за критерієм загрози, що вбачається, з доповненнями за змішаним критерієм. Перший підтип власне практик збереження – це захист від агресії ззовні. Він охоплює як різновиди *боротьбу озброєну* (антиколоніальні і подібні війни з метою недопущення агресорів в країну) і *боротьбу культурного плану, мирний націоналізм*. Другий підтип власне практик збереження – це боротьба з внутрішніми революціонерами і реформаторами. Тут проект звільнення той самий – не дати змінити існуючий лад, лише супротивник інший. Ця практика також охоплює як *боротьбу озброєну, включаючи репресії*, коли озброєна лише одна із сторін (це улюблена форма боротьби за свою свободу правлячих верхівок недемократичних країн, пригадаємо хоча би царську Росію ХІХ – початку ХХ ст.), так і *боротьбу культурного плану, мирний консерватизм*. І, нарешті, можна вирізнити ще один підтип, щоправда, вже за цілком іншим критерієм. Перебуває він майже на стику власне практик збереження і практик відходу – це практики прихованого збереження. Вони виникають у тих випадках, коли соціальна група не змогла відстояти і зберегти свій устрій і незалежність і тепер практикує свій колишній спосіб життя підпільно, таємно від тих, кого вважають поневолювачами. Як приклад наведемо дохристиянські культури, що пішли в підпілля, витиснені християнством. Але ще раз підкреслимо, що цей підтип абсолютно іншого порядку, і при подальшому розробленню можуть бути вирізнені й інші підтипи.

Перейдемо до другого великого типу – практик перетворення. За використовуваними методами і ворогами, що убачаються, в ньому можна вирізнити низку типів меншого порядку. За критерієм ворога, що убачається, окремими є практики *самовиховання*. Вони, на відміну від решти типів, ведуть боротьбу не з ворожими силами соціуму, а з внутрішніми людськими вадами, які, на думку таких борців, і заважають людині бути вільною. Такі практики самовиховання вирізняються тим, що не мають на меті досягнення державної влади і принципово не приймають насильства і примусу для здійснення своїх цілей. У складі практик самовиховання вирізнімо три підтипи. По-перше, це етичні системи релігійного характеру, притому лише ті, які не претендують на досягнення влади (наприклад, суфізм, методизм або йога). По-друге, це етичні системи

світського характеру (наприклад, епікурейство, стоїцизм, кінізм). По-третє, окремим типом практик самовиховання назвемо психоаналіз. Усі ці практики націлені на звільнення свідомості окремої людини, через це – на виправлення її поведінки, а вже з психологічно звільнених індивідів складеться вільне суспільство. Таким є їхній проект.

Другим типом меншого порядку назвемо *практики самовираження*. Їх ріднить із практиками самовиховання прагнення перетворити суспільство через перетворення конкретної людини, а відрізняє від згаданих практик вбачання ворога свободи не всередині себе, а в соціумі. До практик самовираження належать чимало неформальних рухів (наприклад, хіпі, панки та ін.), одна з цілей яких полягає в зміні зовнішності суспільства і рівня толерантності в ньому шляхом максимального вираження унікальності й неординарності своєї особистості.

Третім і найголовнішим типом практик перетворення є *власне практики перетворення*, спрямовані на перетворення суспільних відносин шляхом досягнення влади і допускають (хоча б теоретично) застосування примусу для цих цілей. Ці практики використовують майже всі відомі ідеології і більшість релігій. Тому першим підтипом власне практик перетворення назвемо релігійні перетворювальні рухи (іслам, за винятком суфізму, католицизм, православ'я, кальвінізм, індуїзм та ін.), другим – світські перетворювальні рухи (комунізм усіляких різновидів, лібералізм, соціалізм, анархізм, фашизм, національно-визвольні рухи та ін.). Всі вони сходяться у тому, що потрібно відібрати владу (повністю або частково) в одних і передати її іншим, які і втілять у життя бажаний проект єдиною вірним шляхом. Це найпоширеніший в історії тип реалізації соціальними групами своїх визвольних проєктів.

Існує і четвертий тип практик перетворення – назвемо його умовно практиками побудови нового суспільства або просто *практиками побудови*. У таких випадках люди переселяються на нове місце з метою створити там суспільство своєї мрії. За таким принципом створювалися в історії християнські монастирі, комуна Оуена, також деякі комуни перших років радянської влади. Від інших практик перетворення ця практика відрізняється тим, що вважає за краще не змінювати існуюче суспільство під свій проєкт, а просто піти від цього суспільства і побудувати своє поруч. Це ріднить дану практику з практиками відходу, описаними вище, та навіть на перший погляд вони можуть здатися однією й тією самою практикою, але, тим не менш, між ними є кілька серйозних відмінностей. Перша і головна з них полягає у тому, що переселяється не усталена соціальна група, а окремі люди, які утворюють соціальну групу вже по прибуттю, причому нову соціальну групу. Друга полягає в причинах переселення: у практиках побудови люди переселяються *навіщо* (заради побудови нового суспільства), а в практиках відходу – *чому* (через утиски). Третя – в практиках відходу люди захищають вже наявний устрій, а в практиках побудови – створюють новий (пригадаймо ставлення до сьогодення і майбутнього, описані вище). І, нарешті, четверта полягає в тому, що в практиках побудови люди переселяються доровільно, а в практиках відходу – вимушено. Як особливий підтип практик побудови вирізнімо практики усамітнення, коли люди усамітнюються від соціуму, щоб побудувати нове життя (яке найчастіше розуміється як богоугодне), але тільки поодиночі. Це практика відлюдників, будь-то християнські, індуїстські чи інші.

Для остаточної ясності з'ясуємо два важливі питання: яке співвідношення між проєктом і визвольною практикою і що нам дає викладена побудова.

Проєкт – це констатація наявної ситуації як неприйнятною, бажання її змінити, а також уявлення про ту соціальну реальність, яка має змінити існуючу. А *практика звільнення* – це доцільна і цілеспрямована діяльність, яку суб'єкт здійснює заради переходу від однієї (небажаної) до іншої (бажаної) соціальної реальності за допомогою проєкту. Інакше кажучи, проєкт – це конкретний задум, що втілює в собі соціально зумовлене прагнення, а практика звільнення – це діяльність із здійснення проєкту. Як їх вивчати? Проєкт завжди конкретний і не може розглядатися окремо від устрою

суспільства, яке його породило, яке існує в конкретному місці в конкретний час. А практики звільнення з усіма їх типами і підтипами – це певні шляхи, одним з яких обов'язково відбудуватиметься реалізація будь-якого визвольного проекту. Цілком можливо, що ми врахували не всі. Тому завдання дослідника полягає в тому, щоб врахувати по можливості всі потенційні шляхи (тобто практики), вивчити закономірності, що криються у них, а потім, озброївшись цими знаннями, аналізувати конкретні проекти, взаємозв'язок соціальних умов із типами практик звільнення, яким надається перевага, і, можливо, навіть прогнозувати ймовірність успіху тих чи інших проектів залежно від застосовуваних ними практик. Приклади такого аналізу ми і плануємо опублікувати надалі.

Визначена побудова дає нам можливість розглядати боротьбу за свободу будь-яких епох і країн не з позицій ідеології (або, гірше за те, не скидати її з рахунків як демагогічний трюк), а піддавати її науковому аналізу. Наприклад, якщо візьмемо Громадянську війну в Російській імперії 1917–1922 рр., пригадаємо, скільки кожна із сторін обіцяла свободи, і порівняємо проект кожного зі схемою використаних практик, то побачимо, що білі боролися за свободу шляхом практики збереження, а червоні – шляхом практики перетворення, а в конфлікті червоних із махновцями стикнулися дві практики перетворення. Якщо поглянути на це по-новому, не з позиції особистих симпатій: “тільки наші боролися за справжню свободу, а інші брехали”, то побачимо, що кожна із сторін мала підстави щиро вірити в те, що вважала свободою, ось тільки слід проаналізувати, яка свобода для кого призначалася. Звідси стане зрозумілішим, чому більшість народу врешті-решт надали перевагу одній свободі (тобто одному проекту), а не іншій. Урахування всіх згаданих типів дає можливість поглянути на боротьбу за свободу в будь-якому конкретному випадку одночасно очима обох сторін, що беруть у ній участь, і піднятися над конфліктом. Це було б корисно і самим конфліктуючим сторонам, адже, як відомо, вміння подивитися на проблему очима супротивника полегшує можливість домовитися.

Підсумуймо сказане.

Перше. *Свобода* є проект соціального устрою, мислимого як той, що дає можливість представникам усіх або деяких соціальних груп провадити діяльність відповідно до їх інтересів; дане поняття може містити різний конкретний зміст залежно від історичної епохи і соціального положення індивідів і груп, що висувають даний проект.

Друге. *Практика звільнення* є доцільна і цілеспрямована діяльність, яку суб'єкт (соціальна група) здійснює заради переходу від однієї (небажаної) до іншої (бажаної) соціальної реальності за допомогою проекту. А *проект* – це констатація наявної ситуації як неприйнятної, бажання її змінити, а також уявлення про ту соціальну реальність, яка повинна прийти на зміну тій, що існує.

Третє. Проект завжди конкретний і не може розглядатися осторонь від устрою суспільства, що його породило, яке існує в конкретному місці в конкретний час. А практики звільнення – це певні шляхи, одним з яких обов'язково піде реалізація будь-якого визвольного проекту.

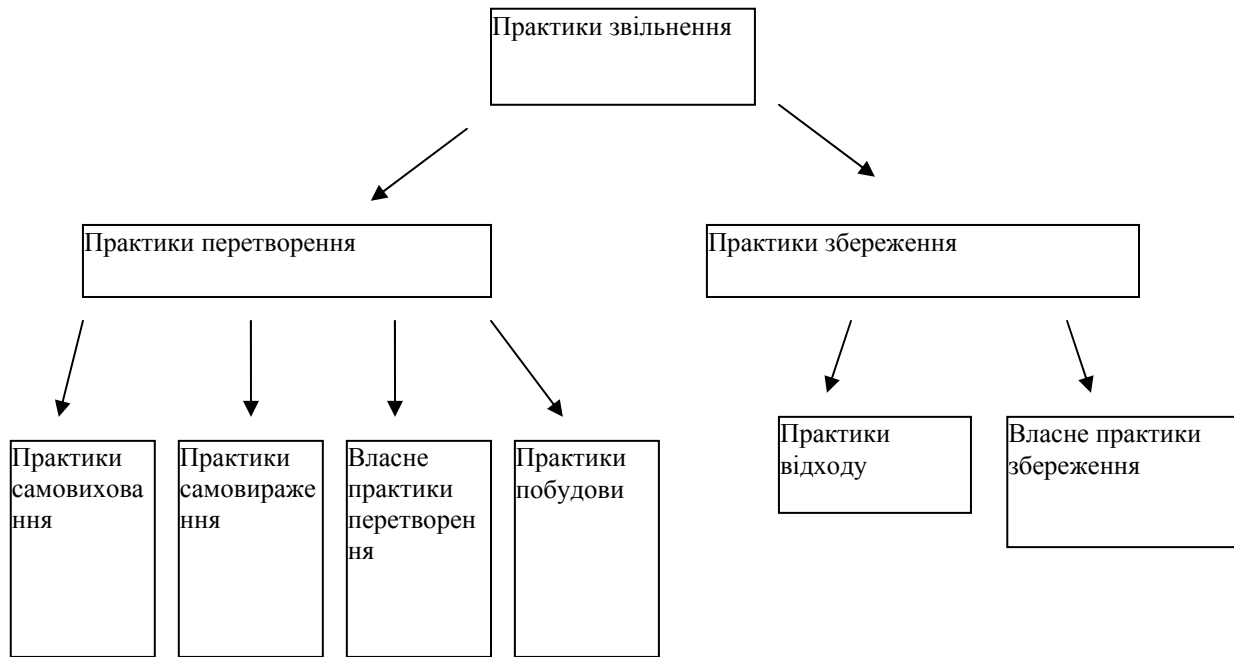
Четверте. Термін “практики звільнення” є правомірним, бо його визначення цілком відповідає визначенню терміну “практики”.

П'яте. Будь-яка діяльність людини, яка має за мету змінити один стан справ на визначений інший, є практикою звільнення в широкому розумінні. Але ми розглядатимемо лише ті з практик, які передбачають боротьбу людини проти людини.

Шосте. Суб'єктом практик звільнення, як і будь-яких соціальних практик, є соціальна група.

Сьоме. Практики звільнення класифікуються згідно із схемою:

Схема класифікації практик звільнення

Восьме. Наведений підхід і класифікація можуть бути прийняті як наукова основа для аналізу визвольної боротьби будь-яких соціальних груп у будь-якій країні й епосі і чекають свого подальшого розроблення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Берлин Ісайя. Две концепции свободы // Современный либерализм. – М., 1998.
2. Практика // <http://ru.wikipedia.org/wiki/Практика>
3. Сартр Ж.П. Проблемы метода. – М., 1993.
4. Социальная практика // [http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная практика](http://ru.wikipedia.org/wiki/Социальная_практика)
5. Философская энциклопедия. – М., 1967. – Т. 4.